

суфіксів, наприклад *-ь*, не є засобами творення нових слів, інші ж, як *-ець*, "непродуктивні у девербатах і продуктивні у демінативах" [3, 17].

Суфікс *-ець*, за О.Огоновським, бере участь у формуванні словотвірного типу назв, що означають "пестощі і дрібниці" [5, 55]. Подібне згрупування автором ілюстративного матеріалу створило умови для вивчення явища багатозначності словотвірних засобів.

Нові терміни, прагнення визначити сутність явища, деталізація способів словотвору, визначення функціонального навантаження словотвірних засобів зумовлюють особливості пізнання проблем словотвору в граматиці О.Огоновського.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К., 1991. — 230 с.
2. Клименко Н. Основи морфеміки сучасної української мови. — К., 1998. — 181 с.
3. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — Львів, 1961. — 83 с.
4. Лев В. Омелян Огоновський як мовознавець. Львів, 1937. — 6 с.
5. Огоновський О. Грамматика русского языка для школ средних. — Львів, 1885. — 288 с.
6. Олійник І.С. Іменники з суфіксом *-ець* на позначення назв осіб // Дослідження з словотвору та лексикології. — К., 1985. — 163 с.
7. Осадца М. Грамматика русского языка. — Львів, 1862. — 256 с.
8. Плющ П.П. Історія української літературної мови. — К., 1971. — 423 с.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. Плющ М.Я. — К., 1994. — 414 с.

Анотація

У статті "Вчення про словотвір у граматиці О.Огоновського" на основі маловивченого джерела граматичної кодифікації української мови (друга половина XIX ст.) автор досліджує особливості пізнання проблем словотвору. На думку О.Горди, про них засвідчують: 1) розбудова термінологічного апарату; 2) прагнення встановити сутність явища; 3) деталізація способів словотвору; 4) характеристика функціонального навантаження словотвірних засобів.

Summary

In the article "The study of word-formation in the Grammar by O. Ohonovs'ky" on the base of little-studied source of grammar standartization of the ukrainian language (the second part of the 19-th century) the author investigates the particularities of word-formation problems. From the point of view of O. Horda, they are confirmed by: 1) enlarging of the terminology; 2) trying to establish the sense of the phenomenon; 3) detalization of ways of word-formation; 4) characterization of functional load of word-formation means.

Л. Азарова

Природа утворень моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного»

Проблема складних слів, утворених способом словоскладання, починаючи з праць М.В. Ломоносова, виступає предметом дослідження і в наші дні, аналізується в різних аспектах і з різних поглядів. М.В. Ломоносов, указуючи на природу творення нових слів у мові, відзначав у «Російській граматиці», що нові слова утворюються «произвождением и сложением», а складання буває «от совокупления двух или многих речений воедино» [1]. М. Греч у «Практической русской грамматике» зробив висновок, «...що мета складання двох простих слів — це точніше визначення одного з них за допомогою іншого» [2]. При цьому не проводилось розмежування складних слів на різні типи і підгрупи; висловлювалось лише принципове положення щодо утворення складних слів, яке стало вихідним у розкритті шляхів виникнення цих слів.

Видатні лінгвісти О.Х. Востоков, Ф.І.Буслаєв, І.І.Срезневський, Ф.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, О.О. Потебня та інші у своїх дослідженнях заклали

основи вивчення системи словотвору східнослов'янських мов, зокрема, дослідження складних іменників, утворених способом осново- і словоскладання. О.Х. Востоков в «Русской грамматике» звернув увагу на загальну номінацію слів, які складаються з двох чи кількох самостійних слів, виділив деякі тематичні групи утворень типу «іменник+іменник» (без з'єднувального голосного), вказав при цьому на їх правопис: «Знаком з'єднання в одне ціле пов'язуються два іменники, що поєднуються в одне слово без зміни закінчень, наприклад, назви чинів: генерал-майор, капітан-справник, флігель-ад'ютант... У назвах деяких трав з'єднуються таким чином і сполучник з іменниками, наприклад, брат-і-сестра, мати-й-мачуха [3]. О.Х. Востоков ще не подає свого терміна для визначення подібних утворень, але, без сумніву, відносить їх до розряду слів (не словосполучень), виділяючи як ознаку, очевидно, цільно-оформленість. Цю ж думку розвиває у своїй «Історичній граматиці» Ф.І.Буслаєв, показуючи

генезис складних слів подібної форми (з незмінним першим компонентом): «Деякі слова, що складені з двох іменників, при відмінюванні змінюють закінчення в обох складових частинах, наприклад, цар-город, царя-города, царю-городу тощо. Це дуже давнє вживання у сучасній мові витісняється пізнішим, у якому змінюються тільки останнє слово: цар-птиця, цар-птицею, у цар-птиці. Імена, з'єднані сполучником - і -, змінюються тільки в останньому слові, наприклад, мати-й-мачуха, мати-й-мачухи, мати-й-мачухою і т.д.» [4]. Ф.І. Буслаєв виділив велику групу складних слів, утворених на основі словосполучень із прикладкою, вказуючи при цьому на неперехідний характер таких слів: «... іноді і загальна назва виступає прикладкою при власній, наприклад, слово *гора* у такому давньоруському вірші: «...У того ведмеда-камня у Магницького-гори поставалися». Наведені приклади, – продовжує Ф.І. Буслаєв, – можуть розглядатись як перший компонент складного слова, в якому другим членом буває означуване: Тагіль-річка, Тагіль-річки, Тагіль-річкою; цар-дівця, цар-дівцею, цар-дівцю [4].

Пов'язуючи виникнення деяких груп складних іменників із словосполучень з прикладкою, Ф.І. Буслаєв зауважує: «Узгоджені приклади поширюються в нашій мові на деякі вислови, що становлять особливості розмовної і народної мови. Це спостерігається:

1. Коли деякі синоніми складаються так тісно, що становлять ніби одне складне слово, наприклад рід-плем'я.

2. Вираз із двох слів, що вживаються часто разом і здебільшого не поєднані сполучником, наприклад хліб-сіль, батько-мати. Такі вислови сприймаються як складні слова» [4]. Підкреслюючи належність подібних слів до розмовної і народної мови, Ф.І. Буслаєв таким чином відзначив їх існування у словниковому складі мови того часу і обмеженість їх уживання.

Уперше вчення про прикладку розробив О.О. Потебня. Воно сприяло розмежуванню деяких груп словосполучень атрибутивного характеру і відмінною від них групи складних іменників. О.О. Потебня звернув увагу, що «означаючи інші іменники, іменники-прикладки й не ставляться при них інакше, ніж у формі однини, і виражають значення збірності: дитя-вередун», дитя-каверзун. Ці спостереження прояснюють механізм утворення іменників подібного типу.

Отже, вітчизняними лінгвістами була поставлена проблема вивчення складних іменників, утворених за моделлю «іменник+іменник». Хоч дослідження мали епізодичний, фрагментарний характер, однак вони стали вихідним матеріалом для подальшого вивчення даної групи складних іменників.

Особливо цінними є не тільки виділення утворень моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного» із словникового складу мови, розгляд їх походження і зауваження про тематичну класифікацію цих слів, а також, що особливо важливо, розробка проблеми належності їх до лексичних засобів мовлення, до категорії слова, а не до словосполучення.

Проблема складних іменників, утворених без з'єднувального голосного за моделлю «іменник+іменник», стала особливо актуальною в 50-60 роки нашого століття, коли вживання цих слів набуло у зв'язку з інформативним бумом НТР та зростанням змін у суспільному житті, особливої ваги у науково-виробничій термінології. Це знаходить відображення у сучасній українській літературі, пресі, а також у словниках сучасної української мови та у спеціальних словниках, які відображають сферу найменувань осіб за професією (див.: «Систематичний словник занять» за 1939, 1957, 1959 та 1978 рр.).

В останніх десятиріччях ХХ століття дуже активізувався процес утворення іменників за такою моделлю. Але, незважаючи на це, до останнього часу не можна вважати вичерпаним вивчення складних іменників без з'єднувального голосного за моделлю «іменник+іменник», оскільки немає єдиної думки у питанні приналежності названих утворень до слова, а в багатьох дослідженнях існує термінологічна розбіжність.

Проблема вивчення складних іменників без з'єднувального голосного структури «іменник+іменник» є особливо актуальною в даний час. У сучасній україністиці існує кілька поглядів на ці явища, як і в сучасній русистиці. Деякі дослідники вважають утворення моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного» складними іменниками. Г.М. Абакшина, К.С. Горбачевич, досліджуючи граматичні особливості таких утворень, називають їх складними складеними іменниками [5]. Л.О. Леон називає такі утворення складними іменниками, що утворені із словосполучень, пов'язаних єднальним зв'язком [6].

Інший погляд на природу утворень за моделлю «іменник+іменник без з'єднувального голосного» полягає у приналежності цієї моделі до розряду складних іменників залежно від формальної цільнооформленості, при цьому цільнооформленість доводиться через незмінність першого компонента. М.М. Шанський визначає складноскладені слова як «цілісне об'єднання роздільнооформлених слів (вагон-ресторан) [7] і відносить роздільнооформлені утворення (із змінюваним першим компонентом) до числа «складних складених» слів або «зближень». Іменники цільнооформлені (із незмінюваним пер-

Іменники цільнооформлені (із незмінюваним першим компонентом) типу крем-сода, жар-птиця, альфа-промені і т. д. належать, за М.М. Шанським, до проміжного розряду слів, які розташовані між «явно складеними і злитими складними іменниками із з'єднувальними голосними *о | е*», що утворились унаслідок складання повних слів, однак все ж розряд слів, що входить у склад складних слів злитого характеру. Сюди ж М.М. Шанський відносить і слова типу зірвиголова та ін. [7]. О.І. Мельникова також називає складеними словами (або зближеннями) поєднання слів зі змінюваною першою частиною. «Справжніми» складними іменниками без з'єднувального голосного, на думку О.І. Мельникової, слід вважати всі іменникові моделі «іменник+іменник» із незмінюваним першим компонентом (жар-птиця, гамма-промені, дизель-електрохід) [8]. Л.О. Шеляховська та І.В. Агаронян до розряду складних іменників «іменник+іменник без з'єднувального голосного» відносять утворення з незмінним першим компонентом, усі роздільнооформлені утворення (із незмінним першим компонентом) належать, на їхню думку, до словосполучень [8].

М.І. Привалова вважає, що іменникові моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного» належать до «зближень». Але вона відзначає, що в «залежності від семантики зближень і відношень між їх складовими частинами виділяється кілька груп, які розпадаються на безпосередньо близькі до складних слів і синтаксичних словосполучень типу «прикладок» [9]. До групи слів, близьких до складних, М.І. Привалова відносить «парні слова» (*батько-мати, рід-плем'я*) та зближення синонімів (*правда-істина, шляхи-доріжки*). На думку автора, при всій близькості вказаної групи іменників до складних слів вони відрізняються від останніх збереженням форм словозмінення першого компонента, тому, на відміну від складних слів, такі одиниці називаються складеними словами. До другої групи зближень належать означальні зближення (типу *кухар-француз*), які також, на думку М.І. Привалової, займають проміжну позицію між складними словами та синтаксичними словосполученнями. О.О. Ашурова вважає, що утворення «іменник+іменник без з'єднувального голосного» із незмінним першим компонентом перебувають на грані переходу словосполучення у складне слово; утворення зі змінюваним першим компонентом схожі на словосполучення: сприймаються за подібністю функцій, перебирають на себе функції останніх, як придатні за змістом,

Л.Н. Засорина, Л.М. Акуленко, Є.В. Тисенко говорять про приналежність утворення типу *хліб-сіль, купівля-продаж* до розряду складених слів і не включають їх у розряд складних слів [10]. К.С. Горбачевич не вважає змінюваність-незмінюваність першого компонента істотною ознакою, тому всі утворення типу *телефон-автомат, школа-інтернат* розглядає як складноскладені слова [5]. Такої ж думки дотримуються Г.М. Абакшина та Л.О. Леон [11, 6]. А.І. Мойсеев, досліджуючи утворення моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного» у термінології, виділив їх у найменуванні осіб за професією. Ці утворення він називає комплексними найменуваннями і визначає їх одиницями лексичного рівня мови [12]. С.С.Вартапетова подібні утворення відносить до стійких апозитивних словосполучень [8].

У «Граматичі сучасної російської літературної мови» (1970) слова типу *штаб-квартира, розрив-трава, жар-птиця* названі складаннями із підрядним відношенням основ [13]. Ці слова «Граматика-70» відрізняє від складених найменувань, що становлять собою тип словосполучень, у яких відмінюються обидві частини: *слюсар-ремонтник*. При цьому вказується, що група складень із нульовим інтерфіксом може поповнюватися за рахунок складених найменувань-словосполучень, у яких перестає відмінюватися перше слово. Цю ж думку послідовно проводить «Російська граматика - 80». Із вищесказаного цілком очевидно, що проблема складних іменників, утворених способом словоскладання, залишається актуальною і в даний час. Оскільки в сучасній лінгвістиці існують різноманітні, часто суперечливі, погляди на природу утворень за моделлю «іменник+іменник без з'єднувального голосного», а також не досліджений механізм їх утворення, вважаємо потрібним висловити і свою точку зору з цього приводу.

Термін складноскладений іменник є вдалим тому, що він повніше відображає структуру досліджуваних одиниць: це складне слово, тому що в його складі не менше двох основ; це і складене слово, тому що компоненти його становлять собою самостійні лексеми-іменники («складеність» вказує на формально розчленований, виражений самостійними лексемами склад); за лексико-граматичними ознаками складні складені утворення належать до іменників. Але на сучасному етапі в українському мовознавстві закріпився термін юкстапозит. Тому для позначення досліджуваних

2. Греч Н. Практическая русская грамматика. – М., 1827. – 578 с.
3. Востоков А.Х. Русская грамматика. – М., 1839. – 402 с.
4. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
5. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Высш. шк., 1978. – 150 с.
6. Леон Л.А. Словообразовательные модели «существительное+существительное» в современном русском языке // Лингвистический журнал МОПИ им. Н.К. Крупской. – М., 1977. – п. 9. – С.39-41.
7. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Просвещение, 1968. – 310 с.
8. Мельникова А.И. Новые типы сложных существительных без соединительной гласной: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1962. – 30 с.
9. Привалова М.И. К определению понятия «сложного слова в русском языке» // Вестник ленинградского ун-та. – 1956. – Вып.2. – №8. – С.69-78.
10. Ашурова А.А. Об одном из активных в русском языке способов номинации, происходящем на основе субстантивных сочетаний: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1971. – 28 с.
11. Абакшина Г.М. Какого рода «вагон» – записки Ленинградского ун-та. – Л., 1961. – Вып.301. – С.160-165.
13. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.

Анотація

Автор досліджує характер словотвірної моделі “іменник + іменник без з'єднувального компонента”. У статті розглядаються теоретичні аспекти проблеми утворення складноскладених іменників, пов'язані з неоднозначним їх висвітленням у лінгвістиці, аналізуються характерні для граматичного ладу мови словотвірні процеси.

Summary

The author investigates the nature of the word-building model “noun + noun without the linking component”. The article deals with theoretical aspects on problem of building compound-composite nouns which are connected with their ambigual representation in linguistics; it analyses word-building processes which are characteristic of the grammar structure in the language.

Л. Павленко

Староукраїнський топонімікон XIV - XV ст.: структура й семантика

Глибинний і всебічний аналіз сучасних мовних явищ неможливий без урахування шляхів їх виникнення та формування. Вивчення історії українських мов становить собою один із найбільш актуальних і традиційних напрямів сучасного мовознавства. Інтерес до проблем хронічного мовознавства закономірний, оскільки історія мови – це органічний елемент історії культури, що віддзеркалює шляхи розвитку національної свідомості людини і разом з іншими факторами є формою пізнання навколишньої дійсності.

За останні роки у сфері історико-лінгвістичної науки з'явилося чимало ґрунтовних праць, проте не знайшли ще достатньої мірою повного висвітлення питання діхронічної ономастики. Особливо актуальним є спостереження за системою топонімів української мови. Адже власні назви, як і інші слова, підпорядковуються законам мови таким чином, підлягають лінгвістичному вивченню. Крім того, вони до певної міри відбивають загальні закони розвитку мови, засвідчують тісний

зв'язок мовних об'єктів з явищами екстралінгвістичної дійсності. Щодо семантики і структурно-морфологічної будови топонімії творить одну з підсистем мови, яка характеризується сукупністю елементів, тобто однорідних за значенням твірних основ і формантів, однотипних за мовним джерелом чи фонеморфемним виявом.

Важливість ареально-словотвірного вивчення топонімії полягає у визначенні часу появи, функціонування і відмирання топонімних моделей, а також в оцінці географічних назв як історичного факту. Це “наближає інформацію топонімії до рівня інформації датованих писемних, археологічних та інших джерел” [5, 116].

Увага до вивчення топонімних типів, до словотвору топонімів продиктована прагненням пізнати загальні властивості топонімічної системи окремих регіонів і мови загалом. Ми приєднуємось до думки тих дослідників, які вважають, що “семантичним студіям повинні передувати дериватологічні, що здатні охоплювати загальні положення, закономірності, які виявляються, конкретизуються